

9. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов // Археологические памятники. - 1966. - С. 227.
 10. Там само. - С. 223.
 11. Там само. - С. 224.
 12. Там само. - С. 226.
 13. Отрошенко В.В., Рассомакін Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульського кургана // Археологія. - К., 1986. - Вип. 53. - С. 14.
 14. Болтрук Ю.Ф., Фіалко О.Є. Кургани доби бронзи та розвинутого середньовіччя біля гирла ріки у Приазов'ї // Археологічні дослідження в Україні. - 1993. - К., 1997. - С. 15.
 15. Кубышев А.Н. Новые погребения средневековых кочевников XI-XIII вв. в Степном Присивашье // Международные связи в средневековой Европе. - Запорожье, 1988. - С. 44.
 16. Там само. - С. 48.
 17. Там само.
 18. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 146-149.
 19. Там само. - С. 151-152.
 20. Там само. - С. 154.
 21. Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця. - С. 228.
 22. Там само. - С. 229.
 23. Там само. - С. 230.
 24. Там само. - С. 231.
 25. Там само. - С. 232-233.
 26. Там само. - С. 233.
 27. Там само. - С. 235.
-

Юрій Сутий

МІСЦЕ ЧЕРНІГІВЩИНИ У ПРОЦЕСІ ПОШИРЕННЯ КАХЛІВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Під час археологічних досліджень другої половини ХХ ст. накопичився значний за обсягом матеріал XIV-XIX ст., який дозволяє простежити певні закономірності в появі цегли та кахлів на територіях сучасної України, Білорусі, Прибалтики та Росії. У різні часи ставлення археологів до матеріалів XIV-XIX ст. було різне. Знахідки пізнього середньовіччя в кращому випадку фіксувалися у звітах і зрідка публікувалися. Зміни у ставленні до пізньосередньовічних археологічних матеріалів відбуваються у 80-х роках ХХ ст. Майже радикально ситуація змінюється після 1991 року. Ці процеси знайшли відображення у кількості публікацій, присвячених розкопкам пізньосередньовічних пам'яток, та публікаціях досліджень більш раннього часу, де б зверталася увага на матеріали XIV-XIX ст. Дослідження витоків національних культур широко розгортаються у Литві, Білорусі, Україні. Публікації останніх двох десятиліть ХХ ст. дозволяють скласти уявлення про розвиток рівня кахлярства окремих міст, територій, країн, розвиток технології їх виготовлення [1].

На прикладі Чернігівщини ці процеси виглядають так. Кахлі, знайдені під час археологічних розкопок 40-50-х рр. ХХ ст. в Чернігові, згадуються у звітах і потрапляють до колекції Чернігівського історичного музею. Кахлі, знайдені у 80-х рр. під час роботи Новгород-Сіверської експедиції, публікуються Л.І.Виногородською. Дослідниця присвятила статтю кахлям, які зберігалися у фондах музейних установ Чернігова. В останньому десятилітті ХХ ст., у зв'язку з набуттям незалежності, підвищується увага до матеріалів пізнього середньовіччя, з'являються публікації та замітки, присвячені знахідкам кахлів та залишкам кахляних печей на території Лівобережної України. Зазначимо, що на сьогодні існують колекції кахель у музеях Чернігова, Новгорода-Сіверського, Батурина, Коропа, Мезина, Ніжина, Любеча.

Появі кахлів майже завжди передують поява цегли. Тому спробуємо з'ясувати час появи цегли на Русі.

Перша цегла на Русі (брускова) - романська за походженням. Вона значно вужча

та товща за плінфу і на постелі з одного боку часто має повздовжні боріздки. Поява брускової цегли в Києві та Переяславі у першій половині XIII ст. (між 1230-1240 рр.), на думку П.А.Раппопорта, стала можливою у результаті запрошення майстрів із Польщі. Скоріш за все цей тип цегли був досить поширений і тому потрапив до конструкції печей у будинках киян [2].

Будівництво з цегли - «пальчатки», як її часто називають, було значно поширене на території Польщі вже з другої чверті XIII ст., де в цей час вона використовувалася при будівництві замків, ратуш, кам'яниць, костьолів.

Для XIII-XIV ст. характерна так звана вендська система кладки цеглин, коли в одному ряді чергувалися дві цеглини, покладені ложками, а одна тичком. Ця система кладки простежується на територіях, які не постраждали від монгольської навали. Дослідники архітектури Західної Русі відзначали подібність цегли та засобів будівництва до традицій будівельної справи Лівонії та Литви, а будівництва Литви до будівництва Польщі та Німеччини [3]. Найвища активність будівництва XIII-XIV ст. у Східній Європі спостерігається в Литві. Це зумовлено процесами, які відбувалися в цій державі. Зокрема із середини XIII ст. починається консолідація земель навколо Литовського князівства, хоча входження земель (Волинської - в 1340 - 1569 рр.; Київської - в 1363 - 1569 рр.; Подільської - в 1363 - 1430 рр.; Чернігово - Сіверської - в 1360 - 1490 рр.; Полоцької - в XIV ст.; Вітебської - в кінці XIV ст.) розтяглося в часі [4].

Значні дослідження, проведені в 1988 - 1993 рр. на території князівського палацу Вільнюського Нижнього замку, виявили залишки великого будинку, побудованого у другій половині XIII ст. чи на початку XIV ст., який міг бути резиденцією правителя XIV ст. Окрім залишків великого будинку, досліджені фундаменти значної кількості цегляних споруд - забудови князівського двору. Усі фундаменти цього періоду зроблені з брускової цегли в системі вендської кладки.

У шарах кінця XIII-XIV ст. знайдені уламки горшкоподібних кахлів. Дослідники вбачають зв'язок між будівництвом палаців та появою таких керамічних виробів, як черепиця, кахлі та декоративна плитка. На місці князівського палацу, зруйнованого в першій половині XV ст., будується палац, який проіснував до пожежі 1610 р. і остаточно був зруйнований у 1800 - 1801 рр. Матеріали XIV ст. є показові як етапи розвитку архітектури, кахлярства та побуту [5].

Будівництво XIII - першої половини XIV ст. у замках Медининкай, Крево, Ліда, першому Каунаському подібне до споруд Нижнього князівського замку Вільнюса за цеглою та характером використаних засобів.

Під час археологічних досліджень Лідського замку [6], на дитинці Новоградка [7], Полоцька [8], на території замків України [9] археологи фіксують появу кахлів у кінці XIV - початку XV ст. Простежується певна закономірність: - з появою будинків із брускової цегли в шарах, пов'язаних з існуванням цих споруд, з'являються перші кахлі. Усі випадки виявлення кахлів кінця XIV - початку XV ст. пов'язані з житлами феодалів високого рангу. На думку дослідників, кахлі вироблялися ремісниками, яких запрошували володарі замків.

Різниця в часі між появою будівель з брускової цегли та датуванням шарів, у яких знаходять перші кахлі, становить приблизно 50-70 рр. Винятком є результати досліджень Вільнюського Нижнього замку, де дослідникам вдалося зафіксувати кахлі у шарах будівництва князівського палацу, але основна частина кахлів з печей палацу потрапляє в культурний шар після їх руйнації, а не під час їх побудови.

У XV ст. замість посудоподібних кахлів з'являються гратчасті та мискові кахлі, які є перехідними типами до коробчатих кахлів кінця XV-XVI ст. (на території України). Найбільша колекція кахлів другої половини XV-XVI ст. відома з розкопок у Вільнюсі, де знайдені розвали печей і зроблена реконструкція їх зовнішнього вигляду. З удосконаленням конструкції виробів відбувається їх поширення в старих та новозбудованих замках [10] та на території монастирів [11].

Протягом XVI ст. гратчасті кахлі виходять з ужитку і з другої половини XVI ст.

набувають поширення коробчаті кахлі. Виникають майстерні, розташовані у великих містах та при великих монастирях [12].

У Росії в кінці XV - XVII ст. кахлі використовуються як матеріал для зовнішнього оздоблення мурованих споруд. Той факт, що в царських палатах у другій половині XVII ст. піч була зроблена на польський зразок і мала кахлі зеленого кольору [13], свідчить про певне відставання у використанні кахляних печей для обігріву приміщень. Цікаво, що документи фіксують серед кахлярів «Исполита, старца... из польские Украины» [14]. Судячи з документів, на території Росії кахлярі виконували у другій половині XVII ст. роботи по зовнішньому оздобленню церков та палаців на замовлення царя. Для цього використовувалися кахлі з багатокольоровою поливою, а майстри з України мали великий досвід у цій галузі.

З розвитком конструкції кахлів зменшується вартість виробів і збільшується їх збут, простежується розширення географії знахідок кахлів. Налагоджується збут виробів в інші міста, про що свідчать знахідки однакових кахлів у різних містах, розташованих на значній відстані одне від одного. У першій половині XVII ст. кахлі з'являються на посадах замків (міст) [15] та подвір'ях феодалів у селах Білорусії [16], причому на сусідніх подвір'ях селян кахлі відсутні.

У містах України, де кахлі з'явилися у раніший час (у першій половині XVII ст.), вони набувають поширення серед інших (менш заможних) верств населення. Наприклад, у Києві на Подолі в житлах XVII ст. кахлі є невід'ємною частиною знахідок [17]. З'являються кахлі і в будинках феодалів у сільській місцевості [18]. У XVI - XVII ст. кахлі поширюються в місцевостях, де їх раніше не було, наприклад, у Латвії, Естонії [19].

У першій половині XVIII ст. кахлі виробляються у козацькому невеликому «городку» на Луганщині [20].

За часом появи та поширення кахлів можна виділити кілька етапів:

1. Поява перших кахлів у замках князів (верхівка суспільства Великого Литовського князівства).

2. Поширення кахлів у замках феодалів - володарів міст та менших за князівство територій.

3. Поширення серед верхівки суспільства: в помешканнях дрібних феодалів та в монастирях.

4. Поява кахлів на території укріплених посадів міст серед представників заможного міщанства.

5. Поява кахлів у житлах феодалів у селах.

6. Поява в невеликих містечках та селах серед вільного населення.

7. Поширення в сільській місцевості серед більш-менш заможного населення.

За рівнем розвитку кахлярства можна виділити такі етапи:

1. Привнесення традиції разом із запрошенням ремісників кахлярів та цеглярів.

2. Поява місцевих кахлярів та процес підвищення їхньої майстерності.

3. Виникнення майстерень у великих містах із збутом невеликих партій виробів на значні відстані в інші міста.

4. Поява майстрів та майстерень у нових регіонах, де з'являється попит на продукцію, але регіон збуту значно зменшується у порівнянні з попереднім періодом за рахунок збільшення ємності ринку.

5. Поява майстерень, пристосованих до смаків та фінансових можливостей замовника (орієнтація на селянина).

Здешевлення вартості цегли та кахлів, ріст заможності різних верств населення - ось двигун нової моди, що задовольняла потреби людини в збільшенні площі житла.

На Чернігівщині процеси поширення кахлів та цегли реконструюються таким чином: Л.І.Виногородській вдалося на матеріалах дитинця Новгород-Сіверського зафіксувати, що перші кахлі з'являються наприкінці XVI - початку XVII ст. [21]. Слід зазначити, що в матеріалах дитинця Новгород-Сіверського є небагаточисельні кахлі кінця XVI - першої половини XVII ст. і досить значна група

кахлів, що датуються XVII-XVIII ст., при цьому на матеріалах розкопок зроблений висновок, що «... у кінці XVII ст. попит на кахлі значно збільшився. Кожний заможний мешканець хотів мати в себе кахляну піч» [22].

Чому саме наприкінці XVII ст. збільшився попит на кахлі? Відповідь на це запитання спробуємо знайти, розглянувши еволюцію печі в житлах Чернігівщини.

За етнографічними дослідженнями можна простежити долю глиняної печі (грубки): неможливість поліпшення її конструкції при потребі збільшення площі житла зумовила шлях збільшення кількості приміщень, кожне з яких опалювалося додатковою піччю з глини. Цей шлях екстенсивного розвитку призвів до появи кількох поверхів (у місті) та до розширення житла в селі (так звана хата на дві половини).

Нові можливості збільшення опалювальної площі могли дати лише нові матеріали, використані в опалювальному пристрої, оскільки можливості глини були вже остаточно вичерпані.

Судячи з археологічних матеріалів, нові конструктивні можливості на Чернігівщині були пов'язані з появою цегли та кахлів.

Питання часу появи кахлів визначене для матеріалів із Новгород-Сіверського та Чернігова. В той же час слід зазначити, що кахлі кінця XVI - початку XVII ст. досить поодинокі й знайдені лише на дитинцях міст. Це може свідчити про те, що кахляні печі з'являються в будівлях лише найзаможніших представників верхівки феодального суспільства. Зазначимо також широкі аналогії зображень на ранніх кахлях, що може вказувати на їх привезення з досить віддалених міст.

Масова поява кахлів пов'язана із широким розповсюдженням цегли. В літературі існує думка, що на Чернігівщині перші цегляні споруди почали будувати в кінці XVI ст. Однією з найраніших (кінець XVI ст.) дослідники вважають залишки фундаментів будівлі, яка є нижньою частиною вежі - дзвіниці Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря [23]. Ще дві споруди знаходяться в Чернігові: це північний палатний корпус Єлецького монастиря [24] та двоповерхова основа дзвіниці Борисоглібського монастиря [25], на думку дослідників, побудовані наприкінці XVI - початку XVII ст. [26]. Слід зазначити, що поява цегли в містах Сіверщини не є чимось унікальним. Так у Києві, судячи з документів середини XVI ст., виробництво цегли мало масовий характер [27]. Відомі цегляні споруди Чернігівщини XVI - початку XVII ст. дозволяють дійти висновку, що будівництво в Чернігові та Новгороді-Сіверському було зумовлене політичними потребами і не набуло широкого розповсюдження. Скоріш за все для виконання робіт були запрошені майстри зі сторони, які після завершення робіт повернулися додому.

Наступний етап, судячи з датування пам'яток та письмових документів, розпочався у середині XVII ст. і пов'язаний з підтримкою православної церкви верхівкою українського суспільства. Так, уже в 1649 р. на кошти Стефана Подобайла здійснюється ремонт Іллінської церкви в Чернігові, починається будівництво цегляних соборів (церква Преображення Господня в Максаківському монастирі).

Підтримка православної церкви після подій Хмельниччини в таких містах, як Чернігів, виливається, в першу чергу, в їх ремонт, а у великих містах, де не існувало древніх соборів, будуються нові цегляні собори (наприклад, Миколаївський собор Ніжина) [28]. У невеликих містах та селах зводяться дерев'яні церкви. Потрібен був час для зростання заможності населення і відповідно фінансових можливостей для побудови цегляних (і відповідно значно дорожчих, ніж дерев'яні) церков. Наприкінці 60-х-початку 70-х рр. XVII ст. починається розбудова монастирів Чернігова за рахунок пожертв козацької старшини. Підйом економіки знаходить відображення в активному будівництві на території монастирів.

Датування пам'яток архітектури вказує на початок масового мурованого будівництва - 80-і рр. XVII ст.

Саме розмах будівництва церков свідчить про поширення досвіду у сфері виробництва цегли та будівельної справи. Здешевлення цегли, як результат великих

обсягів будівництва, та ріст заможності мешканців знаходить відображення у появі цегляних громадських споруд - будинків гетьманів, полковників, облаштуванні цегляних скарбниць і т. ін.

За матеріалами Батурина появу перших цегляних будинків можна віднести до 70-80-х рр. XVII ст. У Чернігові та Седневі з'являються будинки полковників (90-і рр. XVII ст.). Якщо гетьмани та полковники могли собі дозволити будувати значні за розмірами будинки, то менш заможне населення (у першу чергу в містах) стає спроможне встановити кахляну піч.

Саме періодом останніх десятиліть слід датувати масову появу цегли та кахлів у житлах міщан Чернігова, Батурина, Новгорода-Сіверського, Любеча. Під час археологічних досліджень Батурина зафіксована наявність цегли та кахлів у заповненні споруд, які загинули в пожежі 1708 р., а в Чернігові - у житлах, що загинули під час великої пожежі міста в 1718 р. Спостерігається закономірність співіснування цегли та кахлів в одних археологічних комплексах і їх відсутність у комплексах, що датуються ранішим часом.

Якщо простежити час появи кахлів та цегли в селах, то можна дійти висновку про поширення кахлів в інтер'єрі сільської хати після появи ще дешевших виробів у XVIII-XIX ст. Поява кахлів у сільській місцевості збігається з часом будівництва мурованих церков на селі.

Таким чином, можна дійти висновку про появу нової конструкції печі з використанням кахлів на дитинці (Замку) Новгорода-Сіверського одночасно з появою цегли (кінець XVI ст.). Безперечно, в цей час лише представники верхівки суспільства могли дозволити собі купувати дорогі кахлі в інших містах і запрошувати до себе майстрів.

Кяхляна піч давала можливість збільшувати розмір житла, і тому при розширенні виробництва цегли мода на кахляні печі в останній чверті XVII ст. захоплює всіх заможних мешканців міст Гетьманщини. Широкий попит на продукцію кахлярів сприяє наближенню виробництва до місць збуту. В цей час виникає виробництво кахлів у Батурині та Чернігові.

У XVIII ст. кахлі поширюються в інтер'єрі сільської хати, виникає виробництво дешевших кахлів у сільській місцевості (ічнянські кахлі).

У поширенні цегли простежуються певні закономірності; спочатку з цегли будувалися церкви, дещо згодом починається будівництво цивільної архітектури та келій у монастирях. Можна простежити етапи появи цегляних споруд у різних місцевостях і з'ясувати, на чіє замовлення відбувалося будівництво. При цьому поява кахлів та мурованої (цегляної) архітектури значною мірою зумовлені фінансовими можливостями жителів, і поява кахлів дещо відстає від появи цегляних церков.

Загалом процес поширення кахлів на Чернігівщині відповідає всім тенденціям, які простежуються на матеріалах Східної Європи. Винятком є лише відсутність на цій території найбільш ранніх форм кахлів. Це може бути наслідком недостатньої вивченості ділянок культурного шару XV-XVI ст. замків чернігівських князів.

Джерела та література:

1. Л.І.Виноградська. До історії розвитку кахлярства в Україні у XIV - XVII ст. // Історія Русі - України (історико-археологічний збірник) - К., 1998. - С. 265 - 272.
2. Раппопорт П.А. О времени появления брускового кирпича на Руси // Советская археология. № 4, 1989. - С. 207 - 211.
3. Малевская М.В. Применение брускового кирпича в архитектуре Западной Руси второй половины XIII - XIV в. // СА № 4, 1989. - С. 212 - 222.
4. Пашуто В.Т., Флора Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. - М., 1982. - С. 70 - 71.
5. Vilnius Zemunines pilies rumai (1988 metu tyrimai) - Vilnius, 1989. - С. 87 - 107; VZPR (1989) - Vilnius, 1991. - С. 109 - 133; VZPR (1990 - 1993) - Vilnius, 1995. - С. 205 - 251.
6. Трусов О.А. Исследования средневековых замков Белоруссии // Археологические открытия 1980 года. - М., 1981. - С. 345 - 346; Трусов О.А. Раскопки в Лидском и Гродненском замках // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 425 - 426.

7. Малевская М.В. Раскопки гражданской постройки XIV в. в Новогрудке // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 420 - 421.
8. Булкин В.А., Раппопорт П.А., Штендер Г.М. Раскопки памятников архитектуры в Полоцке // АО 1976 года. - М., 1977. - С. 400 - 401; Булкин В.А., Раппопорт П.А., Шолохова Е.В. Раскопки памятников архитектуры в Полоцке // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 410 - 411.
9. Л.І.Виногородська. Вказ. праця. - С. 265 - 272
10. Трусов О.А. Исследования средневековых замков Белоруссии // АО 1980 года. - М., 1981. - С. 345 - 346; Ткачов М.А., Королев А.И. Работы днепро-двинского отряда // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 424.; Кос А.И. Крепостные стены Львова XIV - XVII вв. // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 337; Рожко М.Ф. Раскопки наскальной крепости Тустань // АО 1982 года. - М., 1984. - С. 323; Харламов В.А. Исследования на Замковой горе в Киеве // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 396.
11. Виногородська Л.І. Вказ. праця. - С. 267; Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чміль Л.В. Дослідження Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих площ у 1998 р. // Археологічні відкриття в Україні 1997 - 1998 рр. - К., 1998. - С. 79 - 80.
12. Виногородська Л.І. Вказ. праця. - С. 268.
13. Забелин И.Е. Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях. Книга первая. Государев двор, или дворец. - М., 1990. - С. 143.
14. Изразцовое и гончарное производство XVII - XIX вв. // Из истории русской керамики и стекла XVII - XIX веков. Сборник трудов. - М., 1986. - С. 62.
15. Штыхов Г.В., Сობоль В.Е. Исследования в Минске и его окрестностях // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 428 - 429
16. Шаблюк В.В. Изучение средневековых селищ на р. Зельвянке // АО 1981 года. - М., 1983. - С. 364 - 365.
17. Сагайдак М.А. Работы Киево-Подольской экспедиции // АО 1985 года. - М., 1987. - С. 405 - 407.
18. Горішний П.А., Кучера М.П. Археологічні дослідження в Чигирині й Суботіві // Старожитності Русі-України. - К., 1994. - С. 234 - 235.
19. Апала З. Раскопки Цесисского замка // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 440; Мандель М. Раскопки в Кейла // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 460 - 461.
20. Красильников К.И., Кудавев А.М., Тельнова Л.И., Дземан Л.В., Тодорова Н.П., Филоненко А.Н. Поисково-разведывательные работы на старом казачком поселке «Луганский» // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. - К., 1997. - С. 74.
21. Виногородська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. - 1988. - Вип. 61. - С. 47 - 57.
22. Там само. - С. 56.
23. Віроцький В.Д., Карнабіда А.А., Киркевич В.Г. Монастирі та храми землі Сіверської. - К., 1999. - С. 126.
24. Карнабіда А.А. Чернігів. - К., 1980. - С. 41.
25. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 87.
26. Зазначимо також тенденцію безпідставного передатування більш раннім часом тих чи інших робіт, наприклад, в Іллінській церкві (Руденок В.Я. Тайни монастырских подземелий. - Чернигов, 2003. - С. 12).
27. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV - 60-х годах XVI ст. - К., 1989. - С. 118.
28. Морозов О. Козацький Миколаївський собор у Ніжині (до питання про час будівництва) // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. - Чернігів, 2002. - С. 98 - 105.

Олена Пономаренко

СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ XVII ст.

Проблема специфіки політичної думки в Україні XVII - середини XVIII століття актуалізується як з точки зору необхідності розуміння історії політичних процесів України, так і врахування сучасних державно-політичних явищ.

Йдеться передусім про своєрідний «політичний плюралізм», прикмету сучасного буття, зміст якого утворюють не тільки взаємини численних політичних партій (нині їх, як відомо, понад 100), але й релігійних організацій, котрі прямо або опосередковано виконують певні політичні функції і тим самим впливають на державну владу, а також світських формально неполітичних організацій, передусім профспілок, які також